ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Віктор Капуста
гросмейстер України з шахової композиції,
віце-чемпіон світу

ШАХОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКАХ

У статті йдеться про відображення шахової термінології в українських словниках, простежуються її особливості та динаміка використання в національному мовному просторі.

Ключові слова: *термін, шахи, шахопоезія, проблеміст, неологізм.*

Як свідчать літописи, на українських теренах шахи відомі з давніх часів. Сенсаційна знахідка кістяної фігурки коня арабського типу, виявлена археологами 1932 року в Києві, підтвердила, що шахова історія столиці й усієї України-Русі налічує щонайменше тисячоліття [14, 57]. Подібних артефактів – сотні. Шахи, як кожне цікаве явище культури, майже відразу стають об'єктом підвищеної естетичної уваги. Згадаймо хоча б героїв дружинних билин (Михайла Потока, Чурила Пленковича та ін.), які за різних обставин у вирішальних поєдинках на шахівниці випробовували свою долю [8, 137, 140]. Мудра гра посіла таке вагоме місце в українській старожитності, що вже в першій третині XVII ст. була зафіксована в "Лексиконі" П. Беріндою як гра в *шахматы* [13, 158].

Однозначної відповіді, чому *шахматы*, а не *шахи*, нема. Адже історія становлення цих термінів не стала предметом пильної уваги ні істориків, ні мовознавців. Як, по суті, і в цілому проблема опису шахових термінів, зафіксованих вітчизняною лексикографією, чи таких, що побутують у мовленні.

Шахи в перекладі з перської означає 'володарі', *шахматы* – 'володар переможений'. Болгарські шахісти у своїй практиці засвоїли обидва терміни – *шах* і *шахмат* [14, 50], хоча другий з них більше відповідає сучасній грі, а перший – її попереднику *шатранджу*, в якому можна було перемогти і не оголошуючи мат королю (шахові). Окремі історики вважають, що на Московську Русь шахи прийшли спочатку у формі шатранджа і лише згодом стали *шахматами* з обов'язковим матом для оголошення

перемоги. І. Срезневський фіксує в московських джерелах кінця XIV – початку XV ст. два терміни: *шахматы* (авторове тлумачення: шашки, шахи) і *шахы* (шашки) [33, 1584, 1585]. За змістом шахи і шашки абсолютно різні, але окремі терміни, як відомо, іноді "мігрували" з гри в гру. Так, "Словник Академії Російської" (кінець XVIII ст.) зокрема подає: "Ферзь… В *шашечной* большой игре *шашка* по царе первенствующая…" [27, Ч. 6, стовпець 483]. А ось як на початку XX ст. особливо чутливий до слова Б. Пастернак вибудовує "шашковий" образ:

И какую-то черную доведь (*дамку*. – Б. П.)
И – с тоскою какою-то бешеной,
К преставлению света готовит,
Конноборцем над ***пешками пешими*** [21].

У цих прикладах терміни *шашечный*, *шашка* і *пешки* уживані не в сучасному розумінні.

В україністиці співіснування обох, а потім лише одного терміна простежується від Г. Сковороди (він уживає в "Ціцероні" *шахматы*) [26, 194] аж до початку радянської доби. В. Винниченко в "Сонячній машині" ще лишається "сковородинцем": *Як у* ***шахматній*** *задачі, в один мент вирахувано всі ходи, всю залізну логіку комбінацій* [4, 392]. А його сучасник М. Хвильовий у "Вальдшнепах" уживає інший термін: …*Женя вже знає, що ти сидиш з Аглаєю, і хоче зіграти з тобою в* ***шахи*** [37, 265]. Саме така назва гри й усталилася незабаром в україністиці, оминаючи російські, польські (*szachy*) чи якісь інші європейські впливи.

Побіжно згадаємо, що схожий процес відбувається з утвердженням української назви найвищого шахового звання: *гросмейстер* чи *гросмайстер*? В українській мові діаспори перевага надається словоформі *гросмайстер*. Справді-бо: якщо менший за званням – *майстер*, то логічно майстра вищої кваліфікації називати *гросмайстром* (великим майстром). Ось як гарно звучить у сучасного поета:

Гросмайстре, *щонайперше дай ти раду*
Не пішакам – помазаникам власного двора.
Ржуть ситі коні. Замкнена тура.
Офіцерня лиш помишля про зраду [16].

В українській мові, особливо в лексикографічних джерелах, надається перевага словоформі *гросмейстер*. Процес усталення цього терміна не завершений, про що свідчить і публікація "Україна і шахи" науковця з європейської діаспори М. Неврлого, який як рівноправні вживає і *гросмейстер* [18, 804, 805], і *гросмайстер* [18, 803, 805, 806].

У вітчизняних словниках протягом тривалого часу шахову термінологію подавали спорадично. "Лексикон" П. Беринди становив швидше виняток. Навіть словник Б. Грінченка містить лише єдине слово з народної традиції: "*Очко* … 6) Квадрат на шахматной доске. Канев. у." [30, 82]. Натомість картярських термінів у нім не бракує. Шахова лексика почала швидко поширюватися в українському словникарстві після "шахової гарячки" 1920–30-х років, що пробудила майже в кожному куточку СРСР дух Васюків. Старовинна гра ставала дедалі яскравішою прикметою заідеологізованого суспільного життя, не надуманим, а справжнім виходом тогочасного покоління в інтелектуальний космос, що, у свою чергу, привело до багаторічного домінування радянських шахістів на світовій арені, а зрештою – підготувало перемоги українських шахів на всесвітніх чемпіонатах та олімпіадах у час незалежності.

Першим вагомим відгуком на запити доби, без сумніву, був "Російсько-українській словник" академічного тріо в складі М. Калиновича, Л. Булаховського і М. Рильського [23], укладений у складних умовах евакуації під час світової війни. Зважаючи на ідеологічний тиск та відсутність наукової бази, цей словник не був позбавлений низки прорахунків, однак у ньому зафіксовано 27 шахових термінів (ШТ); для їх смислового виокремлення з'являється примітка *шахм*. У шеститомному "Українсько-російському словнику" вже подано й ілюстровано прикладами з літератури та періодичної преси 32 ШТ [35]. Новий етап розширення і поглиблення шахового ряду – вихід у світ одинадцятитомного "Словника української мови" (СУМ), до якого включено понад чотири десятки власне шахових термінів. А разом з активною лексикою, уживаною, крім шахової, і в інших галузях людської діяльності, набереться майже сотня термінів [32]. Відтоді нерідко з'являються поважні лексикографічні ви-

дання зі сформованою “шаховою ментальністю”. Зокрема, в “Російсько-українському словнику наукової термінології. Суспільні науки” перекладено понад 20 ШТ [24], у “Білорусько-українському словнику” – 15 ШТ і виразів [22].

“Великий тлумачний словник сучасної української мови” (ВТС) пояснив тільки власне шахових термінів 49 [3]. Мабуть, світовий рекорд для філологічних словників! Це своєрідний шаховий підручник, у якому коротко подані характеристика кожної фігури, мета гри, особливості основних правил. Якщо раптом шахи колись не будуть цікавити людство, наші далекі нащадки при бажанні за допомогою українських тлумачних словників зможуть відновити навіть із певними тонкощами це захопливе диво! Однак, на жаль, в інших словниках шахові терміни не є чисельними. Так, укладачі тритомного “Нового тлумачного словника української мови” [19], зорієнтованого переважно на студентів та учнівську молодь, шахові статті звели до мінімуму. Як кажуть, кожному своє…

Практика повсякденного побуту, досвід художньо-мистецького життя час від часу нагадують людині, що шахи – не лише розвага, а й своєрідний таємничий код її буття. Тим-то вони здатні викликати творчий азарт, якого не можна досягти в інших іграх, вигаданих людиною. Недаремно свою шахову новелу Григір Тютюнник так і назвав – “Азарт”. Пропоную маленький експеримент. Назви фігур беру із СУМ, а їх характеристику віддаю на відкуп Тютюнниковим персонажам.

Кінь – *Він ходить і б’є літерою “Ге”… Кінь – фігура швидка і агресивна.*

Тура – *...горне поперед себе і в обидва боки по прямій, як бульдозер або танк.*

Ферзь – *…оця красуня в короні – вона зветься ще королевою – фігура всевладна і всемогутня, як і всяка жінка, це ви відчули на своїй шкірі…*

Король – *Місія, тобто завдання короля у грі майже паразитське, бо він майже нічого не робить, а дбає лише про свою шкуру – або тікає, або затуляє себе іншими фігурами… Коли інші фігури не вистояли, тоді й королеві гаплик.*

Пішак – *… людина проста, як от ми з вами* [34, 282–283].

Ілюстрації з Гр. Тютюнника, зрозуміло, експресивніші за академічні тлумачення і могли б правити за окрасу словника. Бо літературні персонажі вільні у своїх трактуваннях, а наука про слово – ні. Тим-то незвично в окремих випадках натрапляти на академічні неточності й помилки. Наприклад, у ВТС читаємо: "*Рокіровка*. Шаховий хід, котрим туру переміщують впритул до короля, який ще не рухався з місця, а короля переносять через туру і ставлять поряд" [3, 1274]. Те саме в СУМ [32, VIII, 874]. Насправді ж усе навпаки. За правилами обов'язково спочатку переміщають короля, а потім туру. Саме так пояснює термін *рокіровка* "Словарь русского языка" [28, III, 728]. У чому ж річ? Шаховий пінкертон знаходить сліди помилки у С. Ожегова, але там перед сентенцією, продубльованою ВТС, є пояснення, що таке рокіровка: "в шахматной игре: одновременный ход королем и ладьей" [20, 630]. Цілком очевидно, що в чужі словники треба зазирати не впівока, а в обидва. І все ж для надійності відправимо нашого пінкертона в минуле рокіровки. "Мав рацію український емігрант в Австралії П. Ігнатенко, – пише історик шахів Ю. Семенко, – стверджуючи, що в Україні дозволено було, роблячи рокіровку, спершу торкнутися тури і пересунути її, а вже після того братися за короля" [25, 128]. У цій репліці зафіксовано давнішній спомин про те, що "спочатку рокіровка робилася за 2 ходи – за один хід тура рухалася до короля, а другим ходом король перестрибував через неї" [39, 485]. Але то справи давно минулих днів. А словники зобов'язані вдаватися до сучасного трактування шахів. У них ще й досі подається як чинний синонім ферзя *королева* (і в Україні, і в Росії). У російських джерелах досі фіксується термін *тура* (у значенні *ладьи*). У згаданому "Словаре русского языка" йдеться про *королівського слона* [28, II, 106]. Хоча в шахістів давно прийнято *слонів* поділяти на *білопільних* і *чорнопільних*. Тому укладачам лексиконів не варто уподібнюватися до дивакуватого Тютюнникового персонажа, який розгублено волав: "*Де мій* ***лівий офіцер***? ***Чорний офіцер*** *де*? *Що по чорному ходе*?" [34, 285].

Ще прикріше, коли помилки потрапляють до шахових словників. У добірці шахових термінів Вікіпедії зустрічаємо, зокрема в статті "Подвійний напад", *виделку* на позначення подвійного чи потрійного удару однією фігурою [38]. Нісенітниці не трапи-

лось би, якби укладачі електронного шахового словника заглянули до СУМ [32, I, 424] або до ВТС [3, 139], де для позначення множинного удару пропонується точний термін *вилка*. Рясніє неточностями "Короткий шаховий словник" до підручника для початківців О. Гайштута. Біда – від участі комп'ютера в перекладі термінів з російської. За відсутності філологічного слуху й чуття в словнику з'явилися такі "шедеври", як *позіх*. Автор і редактор щиросердо впевнені, що цим терміном позначається "проґавлення (?!) відмінного ходу, красивої виграшної комбінації, втрата фігури" [5, 77]. Під час "позіху" видавці справді встигли *дати зівка*. Саме цей вираз і подає "Фразеологічний словник української мови": "2. У шаховій грі – через недогляд, неуважність втрачати одну з основних фігур і програвати внаслідок цього партію" [36, 206]. Цілу "колекцію" мовних неточностей зібрав у періодиці А. Мойсієнко: ***коняче*** *колесо*, *мат* ***у*** *два ходи*, ***побічна*** *гра*, *розв'язка* (у значенні 'розв'язок, чи розв'язання задачі-етюду'). "Йдеться про звичайнісіньке калькування, невдалі, неправильні переклади відомих російських термінів", – підсумовує він [17].

Ці приклади свідчать, що в Україні давно на часі підготовка і випуск солідного шахового словника. Тим більше, що подібні російськомовні київські видання ("Словарь терминов шахматной композиции", укладений авторським колективом на чолі з М. Басистим [29], "Словарь шахматной композиции" М. Зелепукіна [9]) давно відомі на теренах СНД і світу. Поява української версії могла б дати новий поштовх до ширшого включення шахової лексики у філологічні словники. Адже навіть найбільші з них не охоплюють усієї зафіксованої на сьогодні словникарством шахової термінології. Частина її розпорошена за межами згаданих нами видань. Паралель до слова *шахувати* (пригадаймо яскраву метафору з "Історії України-Руси": "Гетьман вислав до Царгорода тільки що згаданого Лавріна Капусту, щоб *зашахувати* польські посольства до султана і хана" [7, 1345]) знаходимо в одному зі словників С. Караванського: *патувати, запатувати* [11, 291]. *Етюд* у значенні 'мистецький шаховий твір' уміщує лише "Словник іншомовних слів" [31, 431]. Призабуті терміни *шахово-гніздовий* та *шахово-шашковий* є в словнику-довіднику С. Головащука [6, 473]. "Літературознавча енциклопедія" подає новий термін, створений в Україні в 90-ті роки минулого століття, –

шахопоезія [15, 582]. Це – унікальний синтез поезії та шахової композиції, який почасти виявляє загальний інтерес до шахів сучасного літературного процесу. ("На подив, шахові флюїди присутні і в літературі нашої, здавалось би, безцеремонно прагматичної доби. Так, гортаючи часопис "Київська Русь"…, раз по раз серед експериментальних текстів (прозових і поетичних) натрапляємо на шахові образи" [10, 41].

На особливу увагу заслуговують й інші шахові неологізми. Можливо, найяскравіший з них – *проблемістка*, народжений саме на українських теренах і вперше включений до СУМ [30, VIII, 120]. Бо саме у нас народилася й активно працювала в другій половині XX ст. відома у світі складачка шахових задач Н. Леонтьєва. Подібного органічного терміна, скажімо, англійською не створено і не зафіксовано в жодному англомовному словнику. Навіть основна форма – *проблеміст* – у них рідкість. [Див., напр., 41, 43 чи 1]. А свою найвідомішу проблемістку британці називають *female problemist* [42].

Тим часом з'являються новотвори в казкових шахах – окремій галузі старовинної гри. Не так давно від назв фігур *вершник* і *цвіркун* утворено прикметники *вершниковий* та *цвіркуновий* [2]. У шахопоезії витворено жіночу форму пішака – *пішакиня*:

Триножить погляду небесну синь
Нової королеви з ***пішакинь*** [40, 60].

Шахові неологізми теж просяться в нові словники.

1. Англо-русский словарь / Сост. В. К. Мюллер. – М., 1969; 2. *Василенко А*. Незакінчена казка з продовженням…// Проблеміст України. – 2010. – Спецвипуск № 6. – С.27–29; 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005; 4. *Винниченко В*. Сонячна машина. – К., 1989; 5. *Гайштут О*. Шахи: перші кроки / За ред. В. Фінкельберга. – К., 2002; 6. *Головащук С*. Словник-довідник з правопису та слововживання / За ред. В. Русанівського.–К., 1989; 7. *Грушевський М*. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – Т. 9. Кн. 2. – К., 1997; 8. *Грушевський М*. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т. 4. Кн. 1. – К., 1994; 9. *Зелепукин Н*. Словарь шахматной композиции. – К., 1985; 10. *Капуста В*. Шахівниця, коронована словом // Проблеміст України. – 2009. – № 1. – С.40–42; 11. *Караванський С*. Російсько-український словник складної лексики. – Л., 2006; 12. *Кротевич Є*. Київські зустрічі: Спогади про людей, факти й події. – К., 1963; 13. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підг. тексту і вступ. ст. В. Німчука. – К., 1961; 14. *Линдер И. М*. Шахматы на Руси. – М., 1975; 15. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – Т. 2. – К., 2007; 16. *Мойсієнко А*. Шахи

// *Мойсієнко А.* З чернігівських садів: Нові сонети і верлібри. – Умань, 2008; 17. *Мойсієнко А.* Якої ще прірви нам потрібно? // Літературна Україна. – 1992. – 29 жовтня; 18. *Неврлий М.* Україна і шахи // *Неврлий М.* Минуле й сучасне: Збірник слов'янознавчих праць. – К., 2009. – С. 803–807; 19. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К., 2006; 20. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1972; 21. *Пастернак Б.* Определение творчества // *Пастернак Б.* Стихотворения и поэмы. – М., 1988; 22. *Півторак Г., Скопненко О.* Білорусько-український словник / За ред. Г. Півторака. – К., 2007; 23. Російсько-український словник / Голов. ред. М. Калинович. – М., 1948; 24. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Авт. Й. Андерш, С. Воробйова, М. Кравченко та ін. – К., 1994; 25. *Семенко Ю.* Шахи в Україні: Нариси з історії шахової гри на українській землі і в діаспорі. – Л., 1993; 26. *Сковорода Г.* [Ціцерон. О старости] // *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Т. 2. – К., 1973; 27. Словарь Академіи Россійской: В 6 ч. – Спб., 1789–1794. – Ч. 1–6. [Фотокопія: Електронний ресурс] // Режим доступу: http://new.runivers/ru/lib/book3173/10107 ...– 10112 (2.11.2010); 28. Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – М., 1981–1984. – Т. 1–4; 29. Словарь терминов шахматной композиции / Авт. М. Басистый, А. Василенко, Я. Владимиров и др. – К., 2004; 30. Словарь української мови: У 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. – Т 3.– К., 1996; 31. Словник іншомовних слів / Уклад. Л. Пустовіт та ін. – К., 2000; 32. Словник української мови: В 11 т. – К., 1971–1980. – Т. 1–11; 33. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка / Репринтное издание. – Т. 3. – М., 1958; 34. *Тютюнник Григір*. Азарт // Вибрані твори: Оповідання. Повісті. – К., 1981; 35. Українсько-російський словник: У 6 т. – К., 1953–1963. – Т. 1–6; 36. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Уклад. В. Білоноженко та ін. – Кн. 1. – К., 1993; 37. *Хвильовий М.* Вальдшнепи // Твори: У 2 т. – Т. 2. – К., 1991; 38. Шахові терміни // Вікіпедія [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Шахові_терміни (2.11.2010); 39. Шахматы: Энциклопедический словарь. – М., 1990; 40. Шахопоезія / З ісп. перекл. В. Капуста і М. Лябах // Всесвіт. – 2009. – № 7–8. – С. 56–61; 41. Encyclopedia Britannica: Marriam-Webster Dictionary [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.britannica.com (2.11.2010); 42. *Harding T.* The Chess World in the Year 1905 // Chess Cafe. Com [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.chesscafe.com/text/kibitz104.pdf (2.11.2010); 43. Pelegian Dictionary: Hindi to English and English to Hindi Online Dictionary [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.pelagiandictionary.com/en (2.11.2010).

Рассматривается представление шахматной терминологии в украинских словарях, ее особенности и динамика использования.

Ключевые слова: *термин, шахматы, шахматопоэзия, проблемист, неологизм*

The article discusses the chess terminology presented in Ukrainian dictionaries, focusing on the specifics and dynamics of their usage in the national linguistic milieu.

Key words: *lexicography, chess, chess poetry, problemist, neologism*.